

Az „emberré“ nevelés elve Rousseau paedagogiájában.

Írta: Kemény Gábor.

„Omne tulit punctum, qui miscuit utile
dulci“ Horatius.

Rousseau paedagogiájával minden időben s főleg most, születésének kétszázadik évfordulója alkalmából igen sok érdemes munka foglalkozott. Méltán kérdezhetik tehát: *érdemes-e Rousseau* arra, hogy újra szemügyre vegyük nevelési eszméit s *találhatunk-e rendszerében oly elveket*, melyek az eddigi kritikuskoknak elkerülték figyelmét? A tanok vizsgálata mellett nehéz dolog az oly író életéről megfeledkezni, kinek életrajzi adatai oly bőségesen maradtak ránk s kinek jelleme festésében oly meglepő ellentétekkel találkozunk. Ezek az ellentétes megítélések úgy életében, mint halála után osztályrészüil jutottak Rousseaunak, az embernek s így Rousseaunak, az írónak is. A legtúlzóbb dicsérők mellett a legelfogultabb gáncsolókkal is találkozunk.

Az utóbbiak táborában szinte tipikusnak mondható Nisard,¹ ki az *utopia szelleméből magyarázza Rousseau jellemét és működését*. Gúnyosan állapítja meg az utopia emberéről, hogy az a társadalmat abból itéli meg, amit az nem tesz meg érte s hogy önmagát nem bírálja, csak szereti. „Magán és az erényen kívül van még az utopiák emberének egy harmadik szerelme s ez az emberiség szeretete. Ez legkevésbé követelő a három közt.“ „Mikor azt látom — folytatja Nisard — hogy az utopista megnyitja szívét az egész emberiség számára, tisztában vagyok, hogy legközelebbiei előtt bezárva tartja.“ Az utopistának — mondja más helyt Nisard — „ábrándjai pótolják lelkiismeretét“ s „Rousseau már

¹ Nisard: A francia irodalom története. (Ford. Szász K.) Budapest. 1880. IV. k.

csak szakértő volt e tekintetben!“ Ha nem is írjuk alá Faguet és Möbius megállapításait — ők ugyanis a művészi jellem megértése s betegségi okok alapján jó embernek tartják Rousseaut, — de másrészt el kell fordulnunk a látható elfogultság által sugallt Nisard-féle cinikus megállapításoktól is, melyek semmiképen sem méltók a francia irodalom kommentátorához. Ha Rousseau csakugyan olyan volt, amilyennek Nisard festi, akkor nem utopista volt, hanem komédiás. Ilyen állítást pedig Nisard sem mer megkockáztatni. Ő sem vonja kétségbe azt a hatást, melyet Rousseau a savoyai lelkész hitvallásával ért el. „Istenről és lélekről beszélt annak a századnak, melyben a nagy tömeg mindebben már alig hitt; . . . nem törekedett e kérdést a XVIII. sz. sekélyes bölcselmi elveivel oldani meg, sem azzal a gúnyorral tárgyalni, melyet ily tárgyak felett akkoriban élceltek; nem írt vitairatot; csak leborult és imádásba merült . . . Soha emberi elme isteni teremtőjének trónja elé magasztosabb áldozattal nem járult.² Ezen idézetből kitűnik, hogy *maga Nisard is hiszi* — amit utopia elméletének kedvéért bevallani átall — *Rousseau működésének meggyőződésből fakadt voltát.* Rousseau lehet ugyan az utopiák embere, de ezt csak mi, a távoli szemlélők láthatjuk, *neki az utopiák szent eszmények voltak, melyekből igazságok születtek meg.*

A meggyőződést, a feltétlen komolyságot még Carlyle sem vonja kétségbe Rousseunál, holott szinte maró gúnyal aknázza ki a tragikus sorsra jutott író emberi gyengeségeit.³ Hogy az emberiségért hevülő Rousseau elhanyagolja legközelebbi hozzátartozói iránt való kötelességeit, abban igaza van Nisardnak, de *hogyan az utopiában szakértő Rousseau ezzel tudatosan saját kényelmét kereste volna, az tarthatatlan felfogás.* Rousseau élete ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Gyengeségeit mentetegetni nincs szándékunkban, sőt a jelleméről szóló fejtegetésünk során azt is meg kellett állapítanunk, hogy nem volt jó ember. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy bűneit megbánva, *jóvá lenni törekedett.* S szenvedélyesen szeretvén az igazságot, emberfeletti küzdelmek közt igyekezett tökéletesedni, bűneitől megtisztulni. *Ez a komoly küzdelem tiszteletreméltóvá teszi Rousseaut úgy is, mint embert,*

² I. m. 463. l.

³ Carlyle „Hősökről“ (Fodr. dr. Végh Arthur, Budapest, 1900.) 273. s. köv. lapok.

úgy is, mint paedagogiai, illetőleg: társadalmi reformátort. Tehát Rousseaut értékes egyénisége mindenképen méltóvá teszi arra, hogy foglalkozzunk vele. Hogyan áll a dolog Rousseau nevelési elveivel? Ad-e új tanulást paedagogiája azoknak, kik ma fognak a már annyiszor megdolgozott bányák kiaknázásához? A legkülönbélebb szempontok adtak már jogcímet arra, hogy behatoljanak a neveléstörténettel foglalkozók, filozófusok vagy orvosok Rousseau gondolatainak dús kincsesbányájába: életén kívül vizsgálták barátaihoz, barátnőihez való viszonyát; mint gondolkodót, mint művészt is jellemezték; irtak a Rousseau-ímádásról s irtak a „Rousseauisme“ jogtalan, sőt veszedelmes voltáról; értekeztek róla, mint paedagógusról, utopistáról, filozófusról, forradalmárról; bizonyították a műveiben megnyilatkozó ellenmondásokat s az azokat átszövő egységes gondolatrendszert; tárgyalták őt mint fanatikus hívőt és mint atheistát, mint a felvilágosodás bajnokát és mint a kultura ellenségét; vizsgálták tanait a filozófiai alapgondolatok, a természetről való alapfogalmak szempontjából; könyveket irtak betegségéről, örültségéről s bőséges idézetekkel bizonyították mindég a szerzők a kidomborított szempontok jogosságát. Egyes művei közt talán egészséges gondolatrendszerét legjobban kifejező munkája, az Emil mondható a leggyakrabban megtárgyaltnak. *Am ez a „feldolgozottság“ nem jelent „befejezettséget“.*

Aki Rousseau paedagogiájában csak kissé is elmélyed, azt nem a róla szóló értekezések sokasága, hanem az ujság ingerével ható elvek gazdagsága és elevensége fogják inkább zavarba hozni. Mint a hogy a Biblia tanulmányozói előtt új mélységek tünedeznek fel, mint a hogyan Homeros olvasói minden alkalommal új költői szépségeket és az ifjúkorát élő emberiség gondolkodásmódjának új és megkapó jelenségeit élvezhetik, úgy tár fel előttünk az újra olvasott Rousseau is új, felfrissítő, gondolatébresztő elveket. Méltán nevezhetjük Rousseau nevelésről szóló könyvét a paedagogusok bibliájának, annál is inkább, mert egyáltalában nem szorítkozik nemzeti korlátok közé. *Miként Homeros két eposza vagy a Biblia, úgy Rousseau neveléstana is az egész emberiségnek, azaz: minden országok nevelőinek szól.* E sorok írója egy tanéven át tanulmányozta írások és személyes látogatások alapján a francia középiskolát s azt kellett tapasztalnia, hogy a francia középiskola nagyon messze van még attól, hogy Rousseau paedagogiájának szellemét megtestesítse. Valamikor tán Franciaország volt az, mely

legjobban megkövezte a merész elvek hirdetőjét. Más szavakkal: talán éppen a Franciaországban meggyökeresedett tradícióknak kellett lánggra lobbantani Rousseau tiltakozó szellemét. Nagyon jellemző Rousseau nevelési eszméire Compayré azon észrevétele, hogy „Angolországból jutott át (Locke útján) az Emil első csirája — s Németországban teremtette meg a könyv első, jó vagy rossz gyümölcsseit“. ⁴ Ha az Emil eszmekörét szoroson vett nemzeti szempontok határoznák meg, első sorban a francia vagy még több korlátozással: a párisi milieu hatása volna észrevehető, melynek körében Rousseau íróvá nőtt. Ámde a milieu a maga jórészt negatív tanulságaival csak egy életre keltő tényezője volt a tipikus tanoknak. Nisard már említett művében ⁵ kiemeli, hogy Rousseau egyik főtörekvése volt: ellenkezni kora nézeteivel. *Szerintiünk Rousseau-nál belső, lelki szükség volt oly nézeteket vallani, melyek kora felfogásával ellenkeztek.* Az az „ellenkezés“ nem lehetett öncél, mint a hogyan Nisard felfogja: De viszont a tiltakozás szelleme nem jelenti Rousseau-nál azt, hogy a historiai alapot teljesen elvetette. ⁶ Ő maga sem tagadja a nagy Montaigne-nak, az „aurea mediocritas“ hirdetőjének hatását.

Montaigne-nak élete és nevelési eszméi közt is megtalálhatjuk az összefüggést s miután élete sok tekintetben különbözött Rousseauétól, következőleg nevelési eszméik közt is vannak eltérések. Montaigne neveltetésében is van bizonyos sajátosság — education originale, — némi ötletszerűség. Szabadságban, kellemes hangulatban, de — szülői háztól távol, egy parasztasszonynál nevelteti őt apja. Ennek az eljárásnak célja, hogy a gyermek el ne puhuljon. Egyébként Montaigne meggyőződéssel beszél atyjának nemes gyöngédségéről (la tendresse ingenieuse d'un père): reggelenként úgyanis halk zeneszó ébresztette őt fel álmából. A paraszttal való együttélés lehet forrása Montaigne természetességének, egyszerűségének, a „halk zeneszó“ hangulata derült világnézetének, optimista felfogásának. Rousseau atyjának nemtörődömsége érthetővé teszi, hogy a fiú rendszerében a negatív vagy

⁴ L. Gabriel Compayré: Histoire critique des doctrines de l'éducation en France, depuis le seizième siècle (Paris, 1911), II. 22.

⁵ Nisard I, m. 429. I.

⁶ Nála pedig ez sem lehetne feltűnő, mert hiszen új, szerinte eszményi társadalmi állapot megteremtésére csak egészen új elvek szerint nevelkedett nemzedék lehet képes.

passzív eljárásnak oly nagy szerepe jut; Montaigne szerencsés körülményei elhíttetik vele, hogy a gyermekeket nem az anyának kell szoptatni s távol kell őket nevelni a szülői háztól. Montaigne hangsúlyozza nagyon apja gyöngédségét, de az apa eljárása mégis azt eredményezte, hogy a fiú nem szereti a gyermekeket — még a saját elhalt gyermekeiről is hidegen beszél — s a szellemi alkotásokról úgy nyilatkozik, hogy azok „jobban az ember szívéhez vannak növe s jobban megérdemlik a szeretetet, mint a gyermekek“. Egyetlen leánya maradt meg Montaignenak, ennek nevelését teljesen feleségére bízta.⁷ Találóa jegyzi meg róla Compayré,⁸ hogy nem ismerte azt az erényt (vertu laborieuse), mely kötelességek teljesítésével jár. Egyébként műveiben már nyomára akadunk annak a támadó hadjáratnak, melyet Rousseau indít a pedantizmus ellen. Montaigne már küzd a dialektikával való visszaélés és a hasznavehetetlen ismeretek ellen. Nem tudós specialistákat akar nevelni, hanem az általános és emberi műveltséget ohajtja terjeszteni. Hangoztatja a milieu fontosságát, a minden társadalmi jelenség iránt való érdekkeltés jelentős voltát, a történettanításban az erkölcsi célzat kidomborításának kívánatosságát. Módszere az, hogy aprólékos ismeretekkel nem törődve, minden hasznos dologból tanuljunk valamit, függetlenül és öntevékenységünk igénybe vételével jussunk hasznos ismeretekhez. Az a mód, mellyel az utazást s idegen nyelvek tanulását ajánlja, világosan elárulja kosmopónta felfogását⁹ s utilitarius célját. Montaigne maga egyéni hajlamait követve s életkörülményeinek kedvezősége folytán — miként a méhecske száll virágról-virágra, — úgy kóstolt bele egyik vagy másik tudományba. Ő maga eklektikus bölcsész, vagy helyesebben böles, ki könyveit még utazásaira is magával hordja, hogy mikor

⁷ Érdekes összehasonlítani Rousseauak és Montaignenak gyermekeikkel szemben tanúsított érzését és eljárását. Montaignenál az optimizmus oly lokra hág, hogy övét iránt va ő kötelességeinek teljesítését nyugodt lélekkel hártja másokra; Rousseau annyira pesszimista, hogy nem akarja az őt környező milieu bűnei közt felnevelve látni gyermekeit. Megállapítható, hogy mindketten rossz apák s hogy másrészt mégis mindketten az altruizmus szolgálatában állanak.

⁸ Compayré i. m. 95. o.

⁹ Compayré i. m. I. 105. o. „Que le jeune homme voyage, qu'il visite les pays voisins d'abord pour en apprendre la langue, ensuite "pour froter et limer sa cervelle contre celle d'autrui"; en d'autres termes pour se débarrasser de ses préjugés nationaux et agrandir l'horizon de son intelligence.“

kedve kerekedik, akkor társalogjon a történelem nagy szellemeivel. Ellensége az internátusok, memoriát terhelő tárgyaknak s annak a módszernek, mely a tanuló ifjakat szellemileg megterheli. A *praktikusság elve mellett — mely az ő elgondolása szerint felületességre is vezethet — a szabadság elve az, mely őt Rousseauval szellemi rokonságba helyezi.* Igaza van Compayrénak midőn az állítja, hogy *Montaigne Rousseau előtt kétszáz évvel megrázta a mesterkélttség nehéz igáját, a zsarnoksággá fajult szokások bilincseit és oly reformokat ajánlott, melyek a természet törvényeihez közel állnak.* Montaigne nem nagy hatást ért el a maga idejében paedagogiai elveivel, nemcsak azért, mert ezt a kort, a XVI. századot a paedagogia kérdései nem tulságosan érdekelték, hanem azért is, mert nevelési eszméit nem rendszerezte.

Montaigne-en kívül Locke nevelési gondolatai is hatással voltak Rousseaura. Locke gentlemant óhajt nevelni s így nevelési rendszere arisztokratikusnak mondható. A hasznossági elv különösen ki van nála domborítva. Miután tanítványa írni, olvasni, rajzolni megtanul, valamely idegen nyelvet kell elsajátítania, első sorban a franciát. Nem nyelv anélkül, hanem gyakorlatból kell nyelvet tanulni s ugyane módszert kell követni a latin nyelv tanulásában is. A görög nyelv tanulását egyáltalában nem tartja szükségesnek, a latint is csak azért, mert bizonyos osztályhoz tartozó embereknek szükségök van rá. A mi a tárgyakat illeti, Locke a következőket tartja tanítandóknak: földrajz, számtan, csillagászat, mértan, chronologia, történelem, erkölcsstan, jog. A retorikát, logikát, mint nem praktikus tárgyakat elveti. A fizikát a metafizika előzi meg nála, ami ellenvetésekre indítja Rousseaut. Egyébként azonban sok tekintetben megegyezik Rousseau Locke nézeteivel: így az emlékezőképesség káros megterheléséről, a testi nevelés elveiről való felfogásban. Ha egyebekben is, úgy kivált a testi nevelés elveiben nyilatkozik meg Locke utilitárius szelleme: hajdonfővel, mezítláb járó, hideget és meleget egyaránt tűrő gyermekeket akar nevelni, kik étel dolgában nincsenek elkényeztetve. Heylesen jegyzi meg Locke-ról Compayré, hogy „Anglia erkölcei tükröződnek vissza Locke férfias, józan, néha a túlzásig durva nevelési rendszerében.” Láthatjuk Locke rendszerének e vázlatos érintéséből is, hogy a testi nevelésre vonatkozó elvei a természet törvényeire emlékeztetők. Ezért voltak hatással Rousseaura a tanok és azon lélektani analizisért, melynek alapján Locke a gyermekek

szigorú büntetését és testi fenyítését kárhoztatta. Locke nem akarja a zsenge gyermekeket a tanító haragjának és fenyegetéseinek kitenni. E kérdés elméletileg: a tanító és tanuló viszonyát érinti, a gyermek tanulmányozását mondja kívánatosnak, gyakorlatilag: a gyermekvédelem gondolatát pendíti meg. A hasznosság, természetesség, praktikusság elve, a gyermektanulmányozás gondolata, a gyermekvédelem eszméje azok az összekötő szálak, melyek az angol filozófus rendszeréről Rousseau paedagogiájához vezetnek. Ezekkel a vázlatos összehasonlításokkal csak arra akartunk rámutatni, hogy Rousseau a paedagogiai kérdések egyikében-másikában nem járt töretlen úton. A paedagogia reformátora nem szakadhat el a tradíciótól, még ha élesen kritizálva azt, új alapokat is akar lefektetni. Montaigne és Locke sok elvét átveszi Rousseau, a miért — mint Saint Pierre apát paedagogiájáról szóló értekezésem bevezetésében jeleztem — plagizálással is vádolták. Erre a vádra R. nem szolgált rá. Azt mondják, hogy a nagy szellemek találkoznak; *mi azt állítjuk, hogy a nagy szellemeknek keresniük kell egymást.* Köztük meg kell lenni a kölcsönhatásnak és még bizonyos ellentétek mellett is némi lelki közösségnek. De az átvett elvek érvényesítésének módja mégis biztosíthatja az eredetiséget. A nagy Montaigne, a bölcs Locke után a szűk látókörű Saint Pierre apát is eleget hangoztatta, hogy főfeladata a paedagogiának: derék embereket nevelni. S mégis mennyivel sajátosabb, eredetibb ennek a nagyjelentőségű elvnek, az emberré nevelés elvének megnyilatkozása Rousseau paedagogiájában. *Emberré nevelődni: legalább annyira súlyos gondolat Rousseaunál, mint Sokratesnél: önmagát megismerni.* A magunk megismerése egyszerűnek látszik, holott emberi életünk egyik legnehezebben elérhető végső célja. Emberré nevelődni csekély dolognak látszik, ha a nevelődést csak fizikai értelemben vesszük, de magasra emelkedik a dolog értéke, ha ideális értelemben vett emberi hivatásra gondolunk.¹⁰ Rousseau kora társadalmi viszonyait vizsgálván és az új társadalmi eszményeken elmélkedvén, arra a megállapításra jut, hogy az emberek a tudományokban elért jelentős előhaladásuk mellett elhanyagolták az embernevelés művészetét (*l'art de former les hommes*). A bü-

¹⁰ Önmagunk megismerését és emberré nevelésünket azért merem párhuzamba állítani, mert, miként az önmagunk megismerése Sokratesnél, úgy az emberré nevelődés Rousseaunál öntevékenységnek eredménye.

nöktől terhelt társadalmat reformálni kell, de hogy ez sikerüljön, új nemzedéket kell nevelni. A korábban szokásos módszerrel új nemzedéket felnevelni lehetetlen, tehát új nevelési elvekre van szükség, új módszerhez kell folyamodni. *Rousseaunak az volt a meggyőződése*, hogy miután a régi korok emberei erényesebbek voltak, a paraszt az ő századában is ment volt a művelt körök bűneitől, — *a kultúra nem teszi jobbá az emberiséget*. Ebből következik, hogy — hogy ha jobbakká akarunk lenni, vissza kell térnünk a természethez, illetőleg — nevelésről lévén szó — a gyermeket a természet útmutatásának megfelelően kell nevelni.

Rousseau a tudományokról és az emberek közt való egyenlőtlenségek okairól szóló Discoursaiban ragyogó képet fest arról a boldogságról, melynek a kultúrát még nem ismerő ősemberek voltak részesei. Kortársai — írók, papok s más kritikusok — Rousseaunak e rajzából azt a hamis következtetést vonták le, hogy a „*naturae convenienter*“ elve a természethez való visszatérést s egyben a kulturáról való teljes lemondást, szóval az elvadulást jelenti. Voltaire gúnyosan jegyezte meg, hogy Rousseaunak az őállapotról festett képe után az embernek kedve kerekédnék négykézláb járni. Ilyen és hasonló megjegyzések és feltogások Rousseau félreértéséről vagy félremagyarázásáról tanuskodnak Rousseau nem a természetes állapotot akarja visszahívni, csak a természet útmutatását akarja az embereknek a szívébe vésni s másrészt nem a kultúrát akarja megutáltatni, csak a kultúra kinövéséi ellen óvja az embereket.¹¹ Hogy e célt elérhessük, ismernünk kell a nevelendő gyermeket. Ha e fontos követelménynek megfeleltünk, ha megismertük a gyermek természetét, akkor világossá lesz előttünk, hogy a nevelésben a természet menetét kell követni és pedig egyrészt a fizikai értelemben vett „természet“, másrészt a gyermek természetének irányítása szerint. Ennek a kétféle irányító tényezőnek útmutatásai párhuzamos irányt jeleznek, azaz a gyermek testi vagy lelki hajlamai, vagy képességei a „természettől“ meghatározottak. Ezért nem szükséges a parasztnak nevelés, mert az vezetés nélkül is, a lelkében élő ösztönt követve, a „természet“ törvényei szerint ren-

¹¹ Hogy a változó kultúra és az „örök emberi erkölcsök közt fordított arány van, azt már a régi gondolkodók is sejtették. Julius Caesar azokat a néptörzseket tartotta legerősebbeknek s legvitézebbeknek, kik, legtávolabb voltak a római tartomány uras életmódjától... (Fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt.)

dezi be életét. S azért választ Rousseau növendékül gazdag és uri gyermeket, hogy kiragadván őt az előítéletek kárhuzatos nyúge alól, igazán „emberré“, azaz a „természet“ törvényei szerint ölvé tegye. Nem jogos azt hinni, hogy Rousseau-nál a természet szerinti nevelés elvei az emberi kultúrával ellenkeznek. Ha így állna a dolog, akkor Rousseau maga nem érezte volna szükségét annak, hogy nevelési rendszerét kidolgozza. *Tagadhatatlan, hogy Rousseau a társadalmi erkölcstelenség oka gyanánt hangsúlyozottan emlegeti a kulturát, de ez korántsem jelenti azt, hogy ő a természetes nevelést antikulturális célzattól tartja kívánatosnak.* Szerinte az ember hívátása szerint csakis akkor élhet, ha a természet menetét követi, vagyis természetesen élni annyi, mint igazán emberileg élni. Tehát itt nem négykézláb járásról van szó s nem elvadulásról, hanem nehezen elérhető, magasztos célról. *Az „emberré“ nevelés Rousseau pedagogiájában annyit jelent, mint a természet egyedül helyes utmutatása szerint valakit a legjobb emberré tenni. Tehát e nevelés mindenek előtt: humanus.* És hogy nevelési rendszere a kultúrával sem ellenkezik, az világosan kiténik Rousseau e meghatározásából: „Tout ce que nous n'avons pas à notre naissance, et dont nous avons besoins étant grandes, nous est donné par l'éducation.“ E meghatározás szerint a nevelésre szükségünk van, mert ez adja meg nekünk mindazt, a mivel születésünkön nem rendelkezünk. A nevelést Rousseau *művészetnek* nevezi, ha tehát szükségesnek tartja, nem lehet ellensége magának a kultúrának sem, melynek a nevelés egyik fontos közvetítő tényezője.

Az emberré nevelés Rousseau pedagogiáját végig kísérő elv, mely már az általános célok megjelölésében s a lélektani szempontok kidomborításában is világosan megnyilvánul. Rousseau szerint a nevelést a természettől, az embertől, vagy a dolgoktól nyerjük; természet alatt az összes, természetnek megfelelő szokásokat kell érteni; a *dolgok* alatt pedig azt kell érteni, hogy nevelnek bennünket: a magunk szerelte tapasztalatok, a magunk megismerte tárgyak, környezetünk. Tehetségeink, szerveink belső fejlesztése a természet műve, tehát nem tőlünk emberektől függ; csupán az emberi nevelés van *részben* a mi hatalmunkban. Csak részben *azért*, mert képességeinket nem magunk fejlesztjük s környezetünket szeszélyes véletlenségek határozhatják meg. Miben áll tehát az ember szerepe? Nem passzivitásban, mint első pillanatban gondolni lehetne, hanem abban, hogy kiegyenlíti azokat az

ellentéteket, melyek az első és harmadik tényező működései folytán létrejöttek. A dolgok, környezet, társadalmi szokások, államalakulások nem a természet útmutatásainak eredményei, tehát a középső tényezőnek: az embernek feladata a természetes úton haladva urrálenni a dolgok felett, holott ma a dolgok: természetellenes szenvedélyek, szokások, intézmények stb. vetették rabszolgaságba az embert. Az embert a természettől függővé, de a dolgoktól függetlenné tenni, ez az elv nyilvánul meg a hármas tényező elméletében. Ezen elv természetes következménye, hogy a nyilvános nevelést Rousseau kárhóztatja, korcsnak tartja, mert az ily nevelésben az ember, nem követvén a természet útmutatásait, szolgává lesz, szolgájává a körülményeknek, természetellenes szenvedélyeknek, intézményeknek stb. Rousseau tanítványának egy nevelője van, vagyis: Emil házi nevelésben részesül. Ezt a nevelést azonban mégsem lehet arisztokratikusnak nevezni, hanem annál többnek, emberinek.¹² Hogy Rousseau egy nevelőt állít Emil mellé, az rendszerének tipikus voltából következik. Új társadalom kialakulása lévén a cél, nem választhat oly növendéket, kit már ez a meglévő társadalom kezdett nevelni. Ki kell tehát venni a gyermeket a mostani társadalom megrontói karjaiból. Ámde a nevelő sem lehet e világból való, mert hisz akkor ő is meg volna rontva korának rossz szellemétől. Tehát ha a növendék „l'homme abstrait”, annak kell lennie a nevelőnek is. Tipikus emberekkel és tipikus helyzetekkel van tehát dolgunk. Az anya szerepét nagyon fontosnak tartja ugyan Rousseau, de Emilt, a célnak megfelelően árva gyermek lévén, mégsem táplálhatja édes anyja. Nem győzi eléggé ostromozni kora ama szokását, hogy bérenclelkű, feslett erkölcsű asszonyokkal tápláltatják a csecsemőket. Ezek csak bérükkel törődve nem gondolnak a csecsemő jólétével, igazi érdekeivel, hanem igyekeznek őt lepólyálni, kötelékekkel lenyügözni, rabszolgává tenni. Hogy a természet útmutatásai szerint, lebilincselő pólyától menten, majd — növekedvén a gyermek — hideghez, éhséghez,

¹² Ha klasszikus értelemben használhatnók az arisztokratikus jelzöt; tehát a legnemesebbektől való származást a legnemesebb tettekkel való készséggel azonosíthatnók, akkor nem volna okunk megtagadni Rousseau pedagógiájától az arisztokratikus jelzöt; mivel azonban az újkori szóhasználat arisztokrata nevelésnek tarthatja azt a nevelést is, mely bizonyos törvényes határon túl semmittevésre jogosítja az előkelő származásukat, helyesebbnek vélem Rousseau pedagógiáját „emberi”-nek nevezni.

fáradtságához szoktatva, szeszélyeskedésre alkalmat nem adva, nevelhessük a gyermeket, ahhoz anyai odaadás szükséges. Ne tartsák hát az anyák terhesnek az anyai állapotot. A faj szaporítására adott ösztönt ne használják a faj csökkentésére. „Ez a ferde szokás — mondja Rousseau, — valamint a néptelenítés egyéb okai előre hirdetik Európa legközelebbi sorsát. A tudomány, a művészet, a bölcelet és ennek erkölcstanai nemsokára sivatag pusztává teendik azt.”¹³ A természet rendelése szerint a gyermek az anyához állván közelebb, neki kell a gyermek első szükségleteiről gondoskodni, a gyermeket táplálni, szivóssá, edzetté tenni, a maga egészséges életmódjával a gyermek egészséges fejlődését lehetővé tenni. Ezen — első sorban emberi jelleget az anya adja meg a nevelésnek. Ámde az apa sincs felmentve a kötelességek alól. Ő ugyanis „nemének embert, a társaságnak hasznavehető tagot, az államnak polgárokat köteles nevelni”. Igazi buzgalmat csak az apánál lehet elképzelni, kell, hogy ő legyen gyermekének tanítója. Ebből következik, hogy a tanító és a nevelő kötelességei nem választhatók szét, hogy a gouverneur önfeláldozó barátként álljon a növendék mellett.

(Foly. köv.)

¹³ Érdekes, hogy a világháború mennyire igazolja Rousseau eme jóslatát, ha nem is egész Európa, de legalább is Franciaországra nézve, hol a családokban úralkodó egyke rendszer vagy gyermektelenség már a most dúló háború előtt is végzetesen nagy méreteket öltött.

Statorius János lengyel sociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.

Írta: **Miklós Ödön.** (Utrecht.)

A hágai királyi könyvtár egyéb magyar vonatkozású könyvei és kisebb nyomtatványai között, miknek nem egy darabja unikum és mindmáig a magyar irodalomban ismeretlen, 1645. sz. alatt a magyar történelemben is igen érdekes vonatkozású darabja van pamfletgyűjteményében. Ez *Statorius* János volt rakowi sociniánus lelkésznek *Frank Ádám* kolozsvári szász unitárius lelkészhez 1638. jul. 24-én Amsterdamból írt levele, amit I. Rákóczi György kézrekerítvén, Bisterfeld útján az eredeti példányban megküldött Voetius Gisbertnek, az utrechti egyetem theologiai tanárának, a XVII. század legnagyobb holland skolasztikusának, aki azt kiadta. ¹

¹ *Translaet van seckere Latijnsche brief geschreven door eenen Sociniaensch Predicant, waer van het Latijnsche exemplaeer (in Transylvanien gheintercipicert zijnde) herwaerts overghestuert is, door den Hoogoboren en de Doorluchtigen Vorst Georgius Rakóci, door Godes ge.ade Prince van Transylvanien, Grave van Siculen etc. Dienende tot naerder consideratic van sommige mysterien. Első kiadása önállóan megjelent 1639-ben, még pedig március utolsó napjaiban, gyanításom szerint Amsterdamban. Ujabb kiadása Voetius „Dry disputatien“ melléklete gyanánt látott napvilágot, (Utrechtben, 1641) a 166—172. oldalon, természetesen bő jegyzetekkel ellátva mindkét kiadást. A cím magyar fordításban így hangzik: Egy bizonyos különböző titkoknak közelebbi megvilágítására szolgáló latin levél fordítása, amelyet egy sociniánus lelkész írt s amely latin példányában Erdélyben konfiskáltatván, onnan ide átküldte Nagyságos Rákóczi György Isten kegyelméből Erdély fenkölt fejedelme, Széke.yek grófja stb.“ I. Dr. W. P. P. C. Knuttel. Catalogus van de Pamfletten—Verzameling berustende in de koninklijke Bibliotheek bewerkt. met aanteekenigen en een Register der schrijvers voorzien, door —, s Gravenhage. I VI. dln. (8 kötet) 1889—1910. 4645. sz. Az eddig 1486—1830-ig közreadott kisebb nagyobb iratok száma 28.000-et felülhalad. Egy példánya jelzett műnek található a remonstrantsch bibliotheekben (Amsterdam) is. 2684.*